

Επιτομή 1904

Η ΚΡΗΤΗ ΚΑΙ Ο ΕΛΛΗΝΙΣΜΟΣ

Ὁ ἐπίλεκτος Γαλάτης Γεώργιος Κλεμανσό, ὁ ἀείποτε θερμότετα συνηγορῶν ὑπὲρ τῶν ἑλληνικῶν δικαίων ἔγραψε τελευταίως ἐν τῇ «Aurore», τῇ ὑπ' αὐτοῦ διευθυνομένη τὰ ἀκόλουθα δύο ἄρθρα, ἐν οἷς ἐκφράνεται διὰ μυριοστὴν φορὰν ἡ εὐγενεία τῶν αἰσθημάτων τοῦ φιλελευθέρου Γερουσιαστοῦ τῆς φίλης Δημοκρατίας :

Α΄.

«Ὁ πρίγκηψ τῆς Ἑλλάδος Γεώργιος, Ἄρμιστής τῶν τεσσάρων Δυνάμεων, τῶν κατεχουσῶν τὴν Κρήτην, περιῆλθε καὶ τελευταίως τὴν Ρώμην, τὸ Λονδῖνον, τὴν Πετρούπολιν καὶ τοὺς Παρισίους, ὅπως ἐπιτύχῃ ἀναγκαιούσης τινος μεταβολῆς ἐν τῇ καταστάσει, ἣτις κατέστη ἀφόρητος. Οἱ Κρήνες μεθ' ὅλον τὸν φιλοπόλεμον χαρακτῆρά των οὐδὲν ἄλλο σήμερον ποθοῦσιν, ἢ νὰ ζήσωσιν ἐν εἰρήνῃ. Οὐδεὶς δύναται νὰ κατακρίνῃ αὐτοὺς μετὰ σοβαρότητος, ὅτι διετέλεσαν ὑπὸ τὰ ὄπλα ἐπὶ ὀλοκλήρους αἰῶνας, διότι ἡ πολεμικὴ των στάσις αὕτη ὤφειλετο εἰς τὴν ἀποτροπαίαν διοίκησιν τῶν Τούρκων, διοίκησιν ἀποτελουμένην ἐκ παρανόμων φορολογιῶν καὶ ἀχαρακτηρίστων βιαιοπραγιῶν. Μετὰ τὴν ἀναχώρησιν ὅμως καὶ τοῦ τελευταίου Τούρκου στρατιώτου, οἱ Κρήτες παρέδωκαν σπάθας, πυροβόλα καὶ πιστόλια εἰς πρώτην ἐκκλησίαν τοῦ Ἑλληνος πρίγκηπος, οὗ ἐχαιρέτισαν τὴν ἀναγόρευσιν. Ἡδὴ ἐπικρατεῖ ἐν τῇ νήσῳ πλήρης ἡσυχία. Διέτρεξα τὰς πεδιάδας των κατὰ τὸ παρελθὸν ἔαρ, εὖρον δὲ πάντας καλλιεργοῦντας τὴν γῆν καὶ ἀφίνοντας τὸ ἄροτρον μόνον, ὅπως ἐρωτήσωσι :

— Πότε λοιπὸν θὰ ἐνωθῶμεν μετὰ τῆς Ἑλλάδος; Πότε θὰ ἐπιτραπῇ εἰς ἡμᾶς ν' ἀποδοθῶμεν εἰς τὴν πατρίδα ἡμῶν;

Εἶδον πολλαχοῦ μουσουλμανικὰ χωρία, καταστραφέντα ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν ἐξ ἐκδικήσεως διὰ τὴν καταστροφὴν χριστιανικῶν χωρίων, δηλωθέντων ὑπὸ τῶν πέραν τοῦ ὄρους Μουσουλμάνων.

— «Εἶνε τῆς παλαιᾶς ἐποχῆς, μοὶ ἔλεγον, δεικνύοντες τὰ εἰρηπια ἐκεῖνα. (Καὶ ἡ παλαιὰ ἐποχὴ αὕτη εἶνε μόλις πρὸ ἐξ ἔτων). Ἡδὴ τὰ πράγματα μετεβλήθησαν. Ἄλλ' ἀφ' ὅτου δὲν διατρέχομεν πλέον τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ λεηλατηθῶμεν, πυρποληθῶμεν καὶ κρεουργηθῶμεν ἐν ταῖς οἰκίαις ἡμῶν, οἱ Μουσουλμάνοι δύνανται νὰ περιφέρωνται ἐλευθέρως παρ' ἡμῖν. Δὲν εἶνε Τούρκοι οὗτοι, ἀλλ' Ἑλληνες, ὧν οἱ πρόγονοι ἐξισλαμίσθησαν πάλαι. Θὰ ἐπανέλθωσι πάλιν πρὸς ἡμᾶς· δὲν ζητοῦμεν τὸ

κακόν των. Ἐπραξαν εἰς ἡμᾶς πολλὰ κακά, ἡμεῖς ἀπεδώκαμεν αὐτοῖς τὰ ἴσα δικαιώς. Ὅταν οἱ δύο ἀντίπαλοι ἀλληλομαχῶσι γενναίως καθίστανται ἐπὶ τέλους φίλοι.»

Καὶ πράγματι ἐν τῇ μεγάλῃ ὁδῷ τοῦ Ἡρακλείου, οὐ πάσαι αἱ οἰκίαι, αἱ καταστραφεῖσαι κατὰ τὰς τρομερὰς ἡμέρας τῶν σφαγῶν σώζονται εἰσέτι ἐν καταστάσει ἐρείπιων, Χριστιανοὶ καὶ Μουσουλμάνοι ἐπικοινωνοῦσιν ἐν συναναστροφῇ, συνδιαλεγόμενοι, ἐμπορευόμενοι, συναλλάσσοντες τὰ ἐμπορεύματά των, ἢ προσφέροντες ἀλλήλοις σιγαρέτα καὶ συνδιαλεγόμενοι φιλίως. Ὁ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος διορισθεὶς δήμαρχος εἶνε Μουσουλμάνος. Ἦκουσα νὰ γίνεται εὐφημος λόγος περὶ τῆς ὑπηρεσίας του, ἣν ἐκτελεῖ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ νομάρχου κ. Μαλατάκη, ἐνὸς τῶν προκρίτων πολιτῶν τῆς νήσου ἐκ συμφώνου πρὸς τὸν πρόεδρον τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου, τὸν διαπρεπῆ κ. Λογιάδην διορισθέντα εἶτα σύμβουλον ἐπὶ τῶν οικονομικῶν.

Κατ' ἀκολουθίαν τῶν τελευταίων σφαγῶν καὶ μετὰ τὸν ἔσασι ἐξαφανισμὸν τῶν Τούρκων στρατιωτῶν ἐκ τῆς νήσου, πολλὰ μουσουλμανικὰ οἰκογένεια, ἐκ φόβου ἐντεκδικήσεων, μετενάστευσαν εἰς Μικρὰν Ἀσίαν. Ἄλλ' ἢ αὐτοὶ δεξιῶσις ἐκ μέρους τῶν ὁμοθρήσκων των οὐδὲν ἀνταπεκρίθη εἰς τὰς προσδοκίας των. «Καὶ τίνες οἱ δῆθεν Μουσουλμάνοι οὗτοι, — ἔλεγον οἱ ἀληθεῖς Τούρκοι — οἱ ἀποβιβαζόμενοι εἰς τὴν τουρκικὴν Αὐτοκρατορίαν καὶ μὴ εἰδότες μὴδὲ λέξιν τῆς γλώσσης τοῦ τόπου. Εἰσθε ψευδεῖς ἀδελφοὶ ἡμῶν, ἐπιστρέψατε εἰς τὴν χώραν ὅπουθεν ἤλθατε, ὡ ξένοι.» Καὶ οἱ ξένοι οὗτοι παρὰ τὴν ἐπιθυμίαν των καὶ ἐκόντες ἄκοντες ἐπανελάβον τὴν πρὸς τὴν μεγάλην ἑλληνικὴν νήσον ἄγουσαν, ἐνθα τοῦλάχιστον ἠδύναντο νὰ συνεννοηθῶσιν.

— Ὑπάρχει καὶ δι' ὑμᾶς θέσις, εἶπον, πρὸς τοὺς παλιννοστοῦντας πανταχόθεν τῆς νήσου.

Καὶ πράγματι, ἡ παγκοσμίως γνωστὴ καλοκάγαθία τῆς ἑλληνικῆς φυλῆς τόσῳ ταχέως ἐκδηλοῦται, ὥστε ἡ συνδιαλλαγὴ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Ἰσλῆμ καὶ μετὰ σφαγὰς καὶ πολέμους αἰῶνων γίνεται αὐθωρεῖ, ἅμα ὡς ἡ τουρκικὴ διοίκησις ἐκπνεύση, ὑποκαθιστωμένη ὑπὸ χριστιανικῆς.

Τοιαύτας ἀντιλήψεις ἔσχον ἅμα ἀποβιβασθεῖς εἰς τὴν προκυμαίαν τοῦ Ἡρακλείου. Γενόμενος δεκτὸς ἐν ζητωκραυγαῖς ὑπὲρ τῆς Γαλλίας, προσαγορευθεὶς ἑλληνιστὴ καὶ γαλλιστὴ ὑπὸ τοῦ δημοτικοῦ συμβουλίου ὑπὸ τὴν τρίχρουν σημαίαν, ἐξεπλάγην, ἀκούων ὑπὸ τὰς ἀνευφημίαις αὐτῶν τῶν Μουσουλμάνων, καταδικαζομένην εἰς τὸ ἀνάθεμα τὴν Κυβέρνησιν ἐκείνην τῶν φόνων, ἧς τῇ ἐπεμδάσει τῶν τεσσάρων Δυνάμεων ἀπηλλάγησαν ἐπὶ τέλους ἔσασι οἱ Κρήτες. Ἐσχον πρὸ πάντων τὴν εὐχαρίστησιν νὰ ἴδω, ὅτι ἡ πατρίς μου Γαλλία καὶ ἐκεῖ, ὡς ἐν πάσῃ χώρᾳ, ἀκούση εἰς τὸν Ἑλληνισμὸν, κατεῖχεν ἰδιαιτέραν θέσιν ἐν τῇ καρδίᾳ τῶν λαῶν. Δὲ ὑπάρχει χωρίον ἐν Κρήτῃ ἢ ἐν Πελοποννήσῳ, ἐνθα δὲν ἰγενομένην δεκτὸς μετὰ τῆς κραυγῆς «Ζήτω ἡ Γαλλία!» Πανταχοῦ εὔρον τὴν τρίχρουν σημαίαν. Ἐνίοτε

ἐπὶ τῶν ὁρέων ὄμιλος ἰππέων ἐκίνει τὴν τρίχρουν σημαίαν, ὡσεὶ προσαγορεύων με πόρρωθεν ἐπὶ τῇ αἰσίᾳ μου ἀφίξει καὶ ἀπήρχετο αὐθαρῆ καλπάζων, ὅπως μετὰ σχῃ εἰς τὰς ἐπομένους διαδηλώσεις. Φίλοι μου, δὲν ἔχομεν πολλοὺς φίλους· προσπαθήσωμεν τοῦλάχιστον νὰ διατηρήσωμεν ὅσους ἔχουμεν τοιοῦτους.

Εἰς τὴν φωνὴν «Ζήτω ἡ Γαλλία!» ἀπήντων ἑλληνιστί: «Ζήτω ἡ Ἑλλάς!» καὶ αἱ ἀνευφημῖαι ἦσαν ἀτελεύτητοι. Ὑπάρχει μία σκέψις ἐν πάσαις ταῖς ἀνευφημίαις ταύταις, ὑπάρχει ἐν αἰσθημα ἐν πάσαις ταῖς καρδίαις ἢ μετὰ τῆς Ἑλλάδος ἔνωσις καὶ ὁ πρὸς τὴν πατρίδα ἔρωσ. Τίς ἐξ ἡμῶν δὲν θὰ τιμῆσῃ τὴν ὠραίαν ἐμπνευσιν Κρητὸς χωρικοῦ, ὅστις ἀπαντῶν πρὸς τὸν ἡγεμόνα, εἰπόντα αὐτῷ, ὅτι μετὰ τὴν ἔνωσιν οἱ νησιῶται θὰ ἐκτίωσι 30 ο(ο φόρους ἀντὶ τῶν 3 ο) ο(ο, ἐκτίωσι νῦν ἀνέκραξεν: «Ἄς ὀνομασθῶ Ἑλληνας προτοῦ ἀποθάνω καὶ ἄ; πληρώσω φόρους 50 ο(ο).

Ὅπως οἱ υἱοὶ αὐτῶν καταστῶσιν Ἑλληνες, χιλιάδες Κρητῶν ἀπέθανον ἐν ἐπαναστάσει ἢ ἐν τοῖς [δεσποτικαῖς τῶν Τούρκων] ἀνευ τῆς ἐλαχίστης ὀδύνης καὶ κρᾶζοντες: «Ζήτω αἰωνίως ἡ Ἑλλάς!» Δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅσακις ἀπτόμεθα τοῦ κρητικῆς λεγομένου ζητήματος, ὅτι οὐδὲν ἄλλο τοῦτο εἶνε ἢ μία τῶν μορφῶν τοῦ μεγάλου ζητήματος τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῶν δικαίων του, περὶ ὧν θὰ ὀμιλήσω βραδύτερον.

Ἐπὶ τοῦ παρόντος, προτοῦ ἐξετάσω ἐὰν ὑπάρχωσιν ἐλπίδες, ἵνα τῇ βοήθειᾳ ἡμῶν πραγματοποιηθῶσιν αἱ ὀφθούμαι εὐχαὶ τῶν Κρητῶν, ἐθεώρησα καθήκον μου νὰ σημειώσω ᾧδε, ὅτι εἰρηνικὴ ἐργασία τελεῖται καθ' ἅπασαν τὴν νῆσον καὶ ὅτι ἡ κρητικὴ ἐφιππος χωροφυλακὴ, θαυμασίως ὑπὸ τῶν Ἰταλῶν διοργανωθείσα, οὐδὲν ἄλλο ποῦ καὶ ποῦ καταδιώκει ἢ κλοπὰς προβάτων.

Κρίνω περιττὸν νὰ εἶπω, ὅτι τὰ στρατεύματα τῆς κατοχῆς βλέπονται διὰ καλοῦ ὄμματος, ἀφοῦ τὰ στρατεύματα ταῦτα ὑπῆρξαν σωτῆρις. Ἐν τοῖς ἀγροῖς τῆς ἀρχαίας Γόρτυνος, βριθούσης κίωνων καὶ ἀγαλμάτων, ὑπέστην τὴν εὐάρεστον ἐκπληξιν νὰ συναντήσω συνοδείαν ἐφιππων Γάλλων καὶ Ρώσων ἀξιωματικῶν, ἀκοινομένων ὑπὸ εὐσταλῶν Ἀμαζόνων. Ἀγγελθείσης αὐτοῖς προηγουμένως τῆς ἐκεῖθεν διελυσεῶς μου, οἱ δύο σύμμαχοι στρατοὶ ἐτίμησαν τῇ ἑσπέρᾳ ἐκείνῃ ἕνα Γάλλον πολίτην, προσκαλέσαντες αὐτὸν εἰς δεῖπνον, οὗ τὸ ἐδεσματολόγιον ἀπέτελειτο ἐκ ὀπίρων καὶ ἀλιπᾶστων. Ἀλλὰ καὶ οὕτω ἐγείραμεν προπώσεις. Μόνος ὁ εὐρισκόμενος μακρῶν τῆς πατρίδος ἐννοεῖ, ὅτι καὶ διὰ μέσου τῶσων καὶ τῶσων διαφοριῶν καὶ παρενοήσεων ἢ πρὸς ἀλλήλους προσέγγισις γίνεται εὐχερέστατα καὶ ἀκόπως. Τῇ ἑσπέρᾳ, ἐπανακάμπτων εἰς τὴν κατοικίαν μου, εἶδον Κρητὰς τινας, οἵτινες ἐνέδρευον τὴν διέλευσιν ἡμῶν, πλησιάζοντές μοι δειλῶς καὶ ψιθυρίζοντες ἐν τῷ σκότει τῆς νυκτός: «Κύριε, Ζήτω ἡ Γαλλία! Ζήτω ἡ Ἑλλάς!» Εἶνε δυνατὸν νὰ μὴ συγκινηθῇ τις ὑπὸ τοιούτων ἀφελῶν διαδηλώσεων;

Ἐὰν εἶχον νῦν τὴν ἀπαιτουμένην ἄνεσιν, θὰ περιέγραφον τὴν ὠραίαν ταύτην

χώραν καὶ θὰ ἐξήρουν τὴν ἀρχαιοπρεπῆ φιλοξενίαν τῶν κατοίκων τῆς, γνησίων ἀπογόνων τῆς ἐλληνικῆς φυλῆς. Θὰ προσεκάλουν τὸν ἀναγνώστην μου νὰ μὲ ἀκολουθήσῃ εἰς τὸ θαυμάσιον ἐκεῖνο μυκηναῖον καὶ προμυκηναῖον μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου, τῆ ὁδηγία τοῦ διαπρεποῦς ἐφόρου τῶν ἀρχαιοτήτων, τοῦ καλοῦ ἱατροῦ Χατζηδάκη, Σφακιανοῦ ἐκγαλλισθέντος, πρὸς ὃν ὀφείλω τόσας χάριτας. Θὰ ἐπέβαλον τοῖς ἀναγνώσταις μου τὸν θαυμασμὸν πρὸς πράγματα, ἅπερ ἐθαύμασα ἐγὼ αὐτός. Θὰ ὠμίλουν περὶ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Κνωσοῦ, καθ' ἃς ὁ Ἄγγλος ἀρχαιολόγος Ἔβανς ἐπετέλεσε θαύματα, περὶ τῶν οὐχ ἤττον σπουδαίων ἀνασκαφῶν τῆς Φαιστοῦ ἐπὶ τῆς ἀφρικανικῆς θαλάσσης, ἐν τῇ ἀκροπόλει τῆς ὁποίας, καθαρσιθεῖση ὑπὸ τοῦ Ἰταλοῦ καθηγητοῦ Χαλμπχέρρ, τοῦ ἀξιογαπήτου τούτου ἀρχαιολόγου, ἀνυψοῦνται οἱ πρὸ χιλιετηρίδων ἐγεθθέντες τοῖχοι ἐκπληκτικοῦ ὁμηρικοῦ ἀνακτόρου ἐπὶ τῆς ἀπεράντου καὶ λευκῆς πεδιάδος τῆς Μεσσαράς. Ἄλλ' ἢ συγκρατοῦσά με πολιτικῇ δὲν ἔννοεῖ νὰ μὲ ἀφήσῃ. Ὡστε εἰς τὸ Κρητικὸν ζήτημα ὀφείλω νὰ ἐπανέλθω προσεχῶς.*

B'.

Τὸ δεύτερον ἄρθρον τοῦ εὐγενοῦς φιλέλληνος εἶνε τὸ ἀκόλουθον :

«Εἶπον—γράφει—ὅτι οἱ Κρῆτες εἶνε Ἑλλήνες κατ' ἐξοχὴν. Ἐπὶ τε τῆς ἡπείρου καὶ ἐν ταῖς νήσοις τὰ ρεύματα τῆς ἐπιδρόμης εἰς τοιοῦτον βαθμὸν ἠλλοίωσαν τὰς φυλάς, ὥστε πᾶν ἐξωτερικὸν χαρακτηριστικὸν τῶν ἀρχαίων ἐφαίνετο, ὅτι καθ' ὁλοκληρίαν ἐξέλιπε. Ἔχομεν ἄλλως τε τόσῳ ἀκριβεῖς, ὅσοι νομίζομεν, εἰδήσεις περὶ τῶν ἐθνικῶν χαρακτήρων, ὧν τοσαῦτα τεκμήρια παρουσιάζονται πανταχόθεν; Τὰ ἀγάλματα καὶ τ' ἀνάγλυφα, ἐλλείψει ζωγραφικῆς, συμφωνοῦσιν ὡς πρὸς τὸ ἰδεῶδες, πέραν τοῦ ὁποίου τὸ πνεῦμα αὐτῆς τῆς Ἀναγεννήσεως οὐδὲν εὔρειν. Οἱ ἀποφαινόμενοι, ὅτι ἡ ἐκφρασις ἔλειπεν ἐκ τῆς ἐλληνικῆς τέχνης κρίνουσιν ἀπλούστατα τοῦτο ἐκ τῆς Ἀφροδίτης τῆς Μήλου, ἀνηκούσης εἰς τὴν παρακμὴν ἢ ἐκ ρωμαϊκῶν οὔσαν ἐκμαγείων. Οὐχ ἤττον ἀληθές εἶνε, ὅτι τὸ καθ' ὑπερβολὴν ἰδεῶδες ἀπογυμνοῖ τὸν ἄνθρωπον τοῦ ἀνθρωπισμοῦ του, ὅπως ἀποθεώσῃ αὐτόν, θὰ διέτρεχε δέ τις κίνδυνον ν' ἀποπλανηθῇ ἂν ἐξῆται παρὰ τοῖς λαοῖς τοῦ σήμερον Ἑλληνισμοῦ τὸν τύπον τοῦ Ἑρμοῦ τῆς Ὀλυμπίας ἢ τοῦ Περσέως τοῦ μουσείου τῶν Ἀθηνῶν, τύπου ἄλλω, τε οὐ διέφερε καὶ αὐτός ὁ Σωκράτης τῆς ἀρχιότητος. Ἐν τῷ αὐτῷ μουσεῖῳ τῶν Ἀθηνῶν βλέπομεν ὀρειχάλκινον κεφαλὴν ὀλυμπιονίκου, θετικῆς σχολῆς, παριστῶσαν κτηνώδη μορφήν· ἐν τῇ αἰθεύσῃ δὲ τῶν κοσμητῶν δεικνύονται

μορφαὶ ἀνθρώπων, οὓς θὰ ἐξελάβανέ τις ὡς συγχρόνους ἡμῶν. Γινώσκω κάλλι-
στα, ὅτι καὶ ἡ ἐποχὴ αὕτη ἀφίστατο πολὺ τῆς μεγάλης ἐποχῆς, ἀλλ' οἱ βάρβα-
ροι δὲ εἶχον εἰσέτι ἐπιδράμη. Τ' ἀνάγλυφα ἄλλως τε τῶν Ἀθηναίων, ὧν τὰ πλεῖ-
στα εἶνε ἔργα τοῦ μεγάλου αἰῶνος, παρρυσιάζουσιν ἡμῖν ἀθρώπους, ὧν ἡ μορφή
πόρρω ἀπέχει τῆς τῶν ἀνθέων. Ἄλλ' εἶνε καιρὸς νὰ ἐπανέλθω εἰς τοὺς Κρήτας,
καθόσον ἐπὶ τῆς κατωφερείας τῆς ἐλληνικῆς τέχνης εὐκόλως τις διαλισθαίνει . . .

Οἱ Κρήτες λοιπὸν ἐπὶ τοῦ παρόντος φαίνονται μοι ὁ ἀγνότερος τύπος τῆς με-
γάλης φυλῆς, μητρὸς τοῦ ἡμετέρου πολιτισμοῦ. Ἡ θάλασσα ἔφερε τὸν ἐπιδρομέα,
ἀλλὰ τὸ ὄρος ἀνεγκάτισεν αὐτόν. Εἶπον ἄλλοτε, ὅτι συνήτησα ἐν τῷ χωρίῳ Δαδί
ἐπὶ τοῦ Παρνασσοῦ τὴν θεῖαν Ἀθηναίαν ἐν τῷ προσώπῳ γυναικίῳ, φερούσης ἐπὶ τῶν
ὤμων βυτίον ὕδατος, ὅπου δὲ καὶ ἂν μετέθην μετέπειτα, δὲν ἐπαναίδον πλέον τὴν
θεῖαν ἐκείνην εἰκόνα. Ἐν Κρήτῃ ἐν τούτοις ὁ Ζεὺς, ὁ πατὴρ τῶν Θεῶν καὶ ὁ
Φοῖβος Ἀπόλλων, ἡμπότεροι κρητικὴν ἔχοντες τὴν καταγωγὴν, μοὶ ἐφάνησαν ὑπὸ
μορφήν ἀνθρώπων. Ἐν Ὀλυμπίῳ ὄλωι εὐπροσηγορίᾳ ὁ μὲν Ζεὺς πολλάκις μοὶ προσ-
ῆνεγκε καφὲν ἐν τοῖς χωρίοις, νεύων ὄφρυσιν, αἵτινες ἐποιοῦν ἄλλοτε τρέμειν τὸν
Ὀλυμπον. Ὁ Ἀπόλλων διήλθε τοὺς ἀγροὺς ἐφιππος, ὅπως χαιρετίσῃ ἐν ἐμοὶ τὸν
ἀντιπρόσωπον τῆς Γαλατίας ἐκείνης, πρὸς ἣν προσηνέχθη τόσῳ κακῶς ἄλλοτε ἐν
Δελφοῖς, ἀλλ' ἦν βραδύτερον συνεχώρησεν, ὅτε οἱ Γαλάται μεταμεληθέντες προσ-
ῆνεγκον τὰς ὑπηρεσίας των εἰς τοὺς Ἕλληνας. Ἡ ἀλήθεια μὲ ὑποχρεοῖ νὰ προσ-
θέσω, ὅτι ἂν συνέθῃ νὰ συναντήσω ὠραίας γυναικείας μορφάς, δὲν εἶδον ὅμως οὔτε
τὴν Ἥραν, σύζυγον τοῦ Διὸς, οὔτε τὴν Ἀφροδίτην, οὔτε τὴν Ἄρτεμιν. Μὴ
λησμονήσωμεν, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐτίμησαν ἰδίως τὸ ἀνδρικὸν κάλλος.

Ἄλλὰ παρεσύρθη καὶ πάλιν. . . Ἐπιθυμῶ νὰ ἐπιβάλω ὑμῖν ἀγάπην πρὸς
τοὺς Κρήτας, ἐπὶ τούτῳ δὲ δὲν ὑπάρχει καταλληλότερον μέτρον, ἢν εἶχον τὸν
ἀπαιτούμενον χρόνον, ἢ νὰ παρουσιάσω ὑμῖν αὐτούς, φέροντας τὸ ὠραῖον ἐκεῖνο καὶ
ἀπλοῦν ἔνδυμα, τὸ τόσῳ καλῶς προσαρμοζόμενον εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ὠραίων
γραμμῶν· νὰ περιγράψω αὐτούς, νὰ παρουσιάσω ζῶντας ἐν ταῖς ἀρειμανίαις καὶ
ὑπερηφάνοις κινήσεσι καὶ ἐν τῇ ἀνατολικῇ αὐτῶν φιλοξενίᾳ. Δέον νὰ μὴ στερήσω
ἐμαυτὸν τῆς εὐφροσύνης τοῦ ν' ἀφηγηθῶ ἀνέκδοτα, ἀπερ εἶνε χαρακτηριστικὸν
τῶν ἡθῶν των. Ἄλλ' ἀφηγούμενος ταῦτα δὲν θὰ εὕρισκον τὸ τέλος . . . Δὲν
εἶδον ἄλλως τε ποσῶς τοὺς ὄρεσιβίους τῶν Σφακιῶν, οἵτινες πάντες εἶνε, ὡς φαί-
νεται, θεοί. Ἐθαύμασα ἐν μόνον ἀντίτυπον αὐτῶν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ λαμπροῦ
ὀδηγοῦ μου, τοῦ ἱατροῦ Χατζηδάκη, γενικοῦ ἐφόρου τῶν κρητικῶν ἀρχαιοτήτων,
ὅστις μ' ἐτίμησε συνοδεύσας με πανταχοῦ. Οὗτος εἶνε ἀληθῶς θεοῦ τὸ πνεῦμα·
ὅσον ἀφορᾷ ὅμως εἰς τὸ σῶμα, πᾶν ἄλλο εἶνε ἢ Ὀλύμπιος. Ἄλλ' ἡ ὀξεία εἰρωνεία
τοῦ ἐκ πονηρίας σπινθηροβολοῦντος ὀμματός του τεκμηριοῖ συγγενεῖάν τινα, κατὰ
τὸ μᾶλλον καὶ ἤττον ἀπομεμακρυσμένην, πρὸς τὸν ἐπιτήθειον φονέα τοῦ Ἄργου
Ἐρμῆν, τὸν θεὸν τῆς Κυλλήνης.

Ἐάν αἱ ἀνασκαφαί τῆς Κνωσοῦ καὶ τῆς Φαιστοῦ τείνωσι ν' ἀποδείξωσιν, ὅτι ἡ Κρήτη ὑπῆρξεν ὁ πρῶτος τόπος τῆς συναθροίσεως τοῦ Ἑλληνισμοῦ, τὸ κέντρον κυριαρχίας, ἣτις ἠκτινοβόλοι μέχρι τῆς Ἀττικῆς, ὅπουθεν ὁ Θησεὺς ἔφερε τὸν φόρον τοῦ σεβασμοῦ, μέχρι τῆς Φωκίδος, ἐν ἧ' οἱ ναῦται τῆς Κνωσοῦ ἔδρυσαν τὸν βωμὸν τῶν Δελφῶν, συνοδευόμενοι ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπὸ μορφῇν δελφίνου, οἷον ἐν τούτοις ν' ἀναγνωρίσωμεν, ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Κρήτης, ἦν μόλις ἠρξάμεθα ἀμνησθῆναι, παύει ἀκριβῶς ἐκεῖ, ὅθεν ἀρχεται αἰ' ἡμᾶς ἡ ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Μέγα κακόν, ὃ περ οὐδὲν τό γε νῦν φαίνεται δυνάμενον νὰ πληρώσῃ, ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς ρωμαϊκῆς κυριαρχίας!

Ἐν τούτοις τὰ πάντα μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ Κρήτη, συναγωνισθεῖσα καὶ αὐτὴ ἐνδόξως ὡς ἡ λοιπὴ Ἑλλάς ἐν Τροίᾳ, ἠκολούθησε τὴν ἐξέλιξιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ διαφόρους φάσεις τῆς παρακμῆς καὶ τοῦ μεγαλείου. Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν μυκηναϊκὴν, ἐποχὴν, οὐδεμία περὶ αὐτῆς ὑπάρχει ἀμφιβολία. Ἡ Κνωσσὸς καὶ ἡ Φαιστός κηρύττουσι τὰ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μεγαλοφώνως, ἀνάγουσαι ἡμᾶς μέχρι τῆς προμυκηναϊκῆς ἐποχῆς, τελευταίως ἀποκαλυφθεῖσης, ἐποχῆς παρουσιαζούσης ἐπὶ τῶν αὐτῶν θέσεων τὴν νεολιθικὴν κατοικίαν καὶ τὰ κτίρια τῆς μεσαιᾶς περιόδου, τὰ λεγόμενα *Καμάραι*. Ἀξιοπαρατήρητον τυγχάνει, ὅτι καθ' ἅπασαν τὴν Ἑλλάδα τὰ μυκηναῖα ἀνάκτορα κατεστράφησαν ὑπὸ τοῦ πυρός, ὡς ἀποδεικνύεται τοῦτο ἐκ τῆς τιτανώσεως τοῦ λίθου, ἐπελθούσης ἐκ τῆς συνεπαφῆς αὐτοῦ πρὸς τοὺς ξυλλίνοισ κίονας. Φαίνεται, ὅτι τρομερὰ ἐπανάστασις κατέλυσε τὴν φεουδαρχικὴν κυριαρχίαν τῶν ὀμηρικῶν ἡρώων καὶ τῶν ἀπογόνων των. Καὶ τ' ἀνάκτορα τῆς Κρήτης ὑπείστησαν τὴν αὐτὴν τύχην, ὡς τὰ ἐν Ἀργολίδι, ἢ τὰ ἐν Βοιωτίᾳ. Τὰ ἐλάχιστα ἄλλως τε ἔχθη τῶν τοιχογραφιῶν τῆς Τίρυνθος διευκρινίζονται αἰφνιδίως διὰ τῶν εἰκόνων τῆς Φαιστοῦ. Αἱ εἰκονικαὶ παραστάσεις τοῦ καταπληκτικοῦ ἐν Κρήτῃ σαρκοφάγου τῆς Ἁγίας Τριάδος φαίνονται τὰ προσιμία τῆς καθ' Ὀμηρον θρησκείας. Ἡ αὐτὴ ζωὴ, ἡ αὐτὴ λατρεία, τ' αὐτὰ χρονικά· περὶ τούτου δυνάμεθα νὰ ὦμεν βέβαιοι πλέον.

Ἐάν εὕρω ποτὲ τὴν ἀναγκαιούσαν ἄνεσιν, θὰ ὀδηγήσω τὸν ἀναγνώστην μου εἰς τὸ μουσεῖον τοῦ Ἡρακλείου, θαυμασίαν συλλογὴν μνημείων, ἅτινα ἀποτελοῦσι τρόπον τινὰ τὴν ὑπόστασιν τῶν πρωτογόνων ἑλληνικῶν παραδόσεων. Ὁ ἀναγνώστης μου θὰ εὐρεθῇ ἐνώπιον δημιουργημάτων τῶν ἀπωτάτων ἐκείνων χρόνων, καθ' οὓς ἄνθρωπος καὶ Θεὸς φαίνονται ἡμῖν σγχεχυμένοι. Ἐπὶ σφαίρας ἐξ ὀπτῆς γῆς ὁ δόκτωρ Χατζηδάκης θὰ δῆξῃ αὐτῷ τὸν τύπον σφραγίδος, ἀναπαριστανούσης τὴν μορφὴν βασιλέως, φέροντος ὀδοντωτὸν στέμμα, βασιλείως, ἐν ᾧ ἀναγνωρίσῃ ἀκόπως ὡς τὸν μέγα Μίνω. Κατατομὴ ἀσσυριακὴ, μεγάλοι καὶ ἀτενεῖς ὀφθαλμοί, ρις σημιτικῆ (ναί, κ. Δρουμὸν καὶ ἐν Κρήτῃ εὕρισκομεν Ἑβραίους, πανταχοῦ Ἑβραίους!) χεῖλη παχέα, πόγων ὄξυς κατὰ τὴν ἄκραν, γερασμῖα μορφῇ ἀσιατικῆς, ἥς ἡ ζωηρότης ἀρείλεται εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πυρός.

Ἄλλὰ πότε ἐπὶ τέλους θὰ περάνω τὰς ἀνωφελεῖς ταύτας παρεκβάσεις; Εὐρίσκομαι πάντοτε ἐν Κρήτῃ, ἀλλὰ μακρὰν τοῦ κρητικοῦ ζητήματος. Καὶ ὅμως δὲν εὐρίσκομαι τόσον μακρὰν ὡς θὰ ἐνόμιζέ τις, διότι ὁ κάλαμός μου, ὅστις φαίνεται πλανώμενος τυχαίως, παραμένει ἐν τῷ ἐδάφει τοῦ Κρητικοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις ἀποτελεῖ ὁλόκληρον τὸ προκείμενον ζήτημα. Ἐὰν ἡ μεγάλη ἐποχὴ τῶν Ἀθηναίων μὲν δι' ἡμᾶς ἄνευ γνωστῆς ἀντανάκλάσεως ἐν Κρήτῃ, ἐν τούτοις κατὰ τὴν ἐπέλευσιν τῶν χαλεπῶν χρόνων καὶ οἱ Κρήτες σιγητοὶ ἐξηγέρθησαν, ὅπως μετὰσχωσι καὶ αὐτοὶ τῆς ὑπάτης ἀμύνης τοῦ ἑλληνικοῦ βίου, μαχόμενοι ὑπὲρ τῆς ὠραιότερας ἐξ ὧσων ἡ ἱστορία ἀναφέρει ἰδέας.

Ἐὰν οἱ Κρήτες μὴ μετέσχον κατὰ τὰ φαινόμενα τῆς δόξης ἐν τῇ ἀναλάμφει τῆς Ἑλλάδος, ἀντὶ τούτου ὅμως βλέπομεν αὐτοὺς συρομένους εἰς τὰς πρώτας γραμμάς, ὅπως μετὰσχωσι τοῦ βάρους τῆς ἡττης καὶ προτάξωσι τῷ ἐχθρῷ ἀπόρθητον τεῖχος τ' ἄτρομα στέρακα των. Ὀχυρωθέτες ἐν τοῖς χωρίοις των στρατιωτικῶς διοργανουμένους ὑπὸ ἑνα καπετάνον, κεχαρακωμένοι ἐντὸν τῶν ὄρεων, ἐλλοχεύοντες ἐν χαράδραις, ἠγωνίσθησαν ἐπ' αἰῶνας ὅλους πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, καὶ τοὺς Τούρκους. Τίς τολμᾷ νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς τούτοις ἀγῶσιν ἐξεφυλίσθησαν;

Οἱ ἐκ τῶν φίλων ἡμῶν ὀμιλοῦντες ἐν ἐλαφρότητι περὶ ἀφοπλισμοῦ, ἃς εὐαρεστηθῶσι νὰ στρέψωσι τὰ ὄμματα πρὸς τὴν Ἀνατολήν! Θὰ ἰδῶσιν, ὅτι ἐν τοῖς ἐνδόξεσι τόποις, ἐν οἷς ἡ Εὐρώπη συνεφάπτεται πρὸς τὴν Ἀσίαν, ἡ εὐγενεστάτη τῶν ὑποθέσεων διατρέχει κίνδυνον διὰ μόνον τὸν λόγον, ὅτι δὲν ἠδυνήθη νὰ προσελκύσῃ ἑαυτῇ τὴν δύναμιν. Ὁ Ἑλληνισμὸς ἔχει ὑπὲρ ἑαυτοῦ τὴν μεγαλειότεραν ἠθικὴν δύναμιν. Τὸ κακὸν προέρχεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἑλληνισμὸς δὲν εἶνε ἰσχυρὸς ἐν ὅπλοις. Οἱ Κρήτες ὑπῆρξαν ἰσχυροὶ, ἐκεῖνο δ' ὃ περ δεῖται σεβασμοῦ εἶνε, ὅτι κατῴρθωσαν νὰ τηρήσωσι ζηλοτύπως ἐν τοῖς φυσικοῖς φρουρίοις τῆς Ἰδῆς ἀήττητον Ἑλλάδα. Σκέφθητε ἐν τούτοις, ὅτι εἰς Ἑλλῆν πρίγκηψ κατῴρθωσεν ἐπὶ ἑλληνικῷ συμφέροντι νὰ πείσῃ αὐτοὺς νὰ καταθέσωσι τὰ ὅπλα, ἐνώπιον τῶν ὁποίων ἐφυγον τσακίς οἱ Τεῦρκοι προτροπάδην. Διὰ τὴν Ἑλλάδα, τὴν πατρίδα των, ἐπέτελεσαν τὴν ὑψίστην ταύτην θυσίαν, ν' ἀφοπλισθῶσι. Μὴ ὅμως νομίση τις, ὅτι παρητήθησαν τῆς ἀνδρείας των. Μὴ λησμονήσωμεν, ὅτι, ἀφαιρουμένης τῆς ἐλπίδος τοῦ ν' ἀμειψθῶσιν ἐπὶ τέλους ἀντὶ τῆς δεδοκίμασμένης αὐταπαρνήσεώς των, φορτία συγχρόνων ὅπλων θ' ἀποβιβασθῶσιν θάττον ἢ βραδύτερον εἰς τοὺς λιμενίσκους τῆς νήσου. Μὴ λησμονήσωμεν, ὅτι ὁ Ἑλλῆν πρίγκηψ, ὃ δοθεὶς εἰς τοὺς Κρήτας ὡς διοικητής, μόνον καὶ μόνον ἕνα διατηρήσῃ καὶ υποθάλη τὰς ἐλπίδας των, ὅτι ὁ πρίγκηψ εὗτος θὰ λάβῃ ποτὲ ἀπέναντι τῶν συμπατριωτῶν του, ὧν ἅπαντα τὰ πάθη εἶνε ἴδια πάθη του, στάσιν προδότου. Οὐχί. Ὁ πρίγκηψ Γεώργιος δὲν ἔπαυσεν ἐπιμένων παρὰ ταῖς Δυνάμεσιν, ὅπως ἡ Κρήτη ἀναγνωρισθῇ ὡς ἑλληνικὴ. Παρὰ τὴν θέλησίν μου θ' ἀναγκασθῶ νὰ εἴπω πρόσεχῶς ὅποια εἶνε τὰ αἷτια τῆς κακῆς θελήσεως, ἧτις περιποιεῖ τόσῳ ὀλίγην τιμὴν εἰς τὰς Δυνάμεις».

Georges Clemenceau.